

* * *

In article the problem of transition of one language phenomena in others, especially transition of words from one

part of speech in another is considered, and also the points of view of the Russian scientists concerning a transitivity problem in languages are resulted.

Б. Рысбай

ЖҮЙЕЛІК ЖӘНЕ АУЫСПАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС – ТІЛДІҢ БАСТЫ БЕЛГІЛЕРІ

Сырттай карағанда айналамызды қоршаған сан алуан заттар мен құбылыстар ретсіз, шашыраңқы дүниедей көрінгенімен, олар бір-бірімен табиғи болмысымен белгілі бір заңдылықтарға бағынып, біртұтас бір реттелген дүниені құрайды. Дүниедегі заттар мен құбылыстар үнемі қозғалыста, дамуда болғандықтан, олардың арасында ауысулар, өзгерістер болатыны белгілі. Олай болса, әлемде болып жатқан құбылыстардың бейнесі болып табылатын тілге де мұндай құбылыс жат емес. Тілдің біртұтас жүйе ретінде өмір сүруінде тілдік ауысулардың, өзгерістердің және т.б. үрдістердің болуы заңдылық. Тілдің тарихи даму барысында жүйе элементтері жеке дара өмір сүрмейді, олар үнемі қозғалыста болып, бір-біріне ауысып, бірін-бірі толықтырып отырады. Яғни, тілдік құбылыстардың арасында болатын ауыспалық үрдіс тілдің біртұтас жүйе ретінде танылуында маңызды қызмет атқарады. «Системность и переходность взаимосвязанные понятия, предполагающие друг друга» /1,15/.

Жүйелілік – тілдің басты белгісі. «Жүйсіз нәрсені жадында сақтау қиын. Егер тілде жүйе болмаса, егер ол бір-бірімен байланыссыз, ретке (тәртіпке) келтірілмеген, ұымдаспаған, бөлшектері бүтінге бірікпеген, бытыраңқы элементтер күйінде болса, онда тіл адамның жадында (санасында) сақталмаған болар еді, қатынас құралы, пікір алысудың құралы болып қызмет етеуге де жарамас еді. Тілде жүйелілік қасиет бар. Сондықтан да оның жүйесі сол тілде сөйлейтін адамның жадында (санасында) жатталып, сақталып қалады. Тілдің жүйелілік қасиеті оны (тілді) меңгере білуге және қатынас құралы, пікір алысудың құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді» /2,67/.

Тілдің жүйелілік қасиеті оның белгілі бір құрылымы мен қызметінің өз ара қатынасынан аңғарылады. Яғни, тілдік жүйе белгілі бір заңдылықтар бойынша байланысқан элементтерден (дыбыс, морфема, сөз, сөйлем) құралады.

Ал жүйені құрайтын элементтердің арақатынасынан және бірлігінен тұратын құрылымның деңгейлерден (ярустардан) тұратыны белгілі. Тілдік әрбір деңгейдің (фонетика, лексика, морфология т.б.) өзіне тән жүйесі болады да, әрбір жүйенің тілдік бірліктері өз ара байланысында сол жүйенің мүшелері ретінде қызмет етеді. Мәселен, тілдің фонетика саласында дыбыстардың дауысты, дауыссыз болып бөлінуі, дауысты дыбыстардың тілдің, еріннің, жақтың қатысына қарай жауан және жіңішке, еріндік және езулік, ашық және қысаң болып топтасуы, дауыссыз дыбыстардың дауыстың қатысына қарай, жасалу орнына қарай, айтылу жолына қарай қатаң, ұяң, үнді т.б. болып бөлінуі тілдегі дыбыстардың белгілі бір жүйеге негізделетінін көрсетеді.

Тілдің жүйелілік сипаты тіл білімінің барлық саласында көрінеді.

Жүйе элементтері (мүшелері) біртектес, бірыңғайлас элементтер ретінде бір-бірімен мағыналық, ұғымдық жағынан байланысты болып келеді. Жүйенің бір элементі өзіне ұқсас екінші элементтің болуын аңғартады. Мысалы, *қадірлі, құрметті, ардақты, аяулы, қымбатты* сөздері синонимдер, олар мағына жағынан бір-біріне жуық, өзара мәндес сөздер. Ал осы сөздердің өз алдына бір синонимдік қатар құрау үшін екінші бір синонимдік қатардың (мысалы, *күшті, мықты, әлді, қайратты, қарулы, қажырлы* сөздері) болуын керек етеді, басқаша айтқанда, бір синонимдік қатар синонимдер жүйесін құрай алмаған болар еді. Жүйе болу үшін, оның құрамындағы элементтердің біртектес болуы жеткіліксіз, оларға қарама-қарсы қоятын элементтердің болуы міндетті. Яғни, синонимдердің өз алдына жеке жүйе деп танылуы, оларға қарама-қарсы құбылыс – омонимдердің болуы. Ал омонимдердің өз алдына жеке жүйе ретінде қарастырылуы олардан басқа тілімізде синоним, антоним сөздердің болуы. Сонымен, лексикологияны тіл білімінің өз ал-

дына жеке бір тілдік жүйесі десек, синоним, омоним, антоним оның әр тектес элементтері ретінде қарастырылады да, оны әр алуан бөлшектерден құралған жүйенің жүйесі деуге болады. Жалпы лексикалық құрылымның жүйесін анықтау белгілі заңдылықтарға негізделеді. Сөздердің арасындағы мағыналық байланыстарды анықтауда тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырудың мәні зор. Бұлай топтастыру әдісі Ф.П.Филиннің, А.А.Уфимцеваның, Д.Н.Шмелевтің, М.Оразовтың т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Тіл кіші жүйелердің бірлестігінен тұратын құбылыс болса, сол кіші жүйелердің бірі – синтаксис. Синтаксис – сөз тіркестері мен сөйлемдердің белгілі бір заңдылыққа құралған тұрақты жүйелерінің жиынтығы. Яғни, синтаксистік жүйеде сөздердің байланысу тәсілдерінің қиысу, матасу, меңгеру, қабысу болып белгілі бір заңдылықтар бойынша топтасуы мен сөйлемнің айтылу мақсаты мен құрамына қарай бірнеше түрге бөлінуі қарастырылады. Кез келген тілдік деңгейді іштей бөліктерге (компоненттерге) жіктелетін жүйе деп қарауға болады. Оны жүйелеуге әр түрлі топтау әдістері негіз бола алады. Морфология саласында сөздерді грамматикалық категорияларға жіктеумен (зат есім, сын есім, үстеу т.б.) қоса, сөздердің жеті септікте септелуін және олардың бірінші, екінші, үшінші жақта жіктелуі мен тәуелденуін, яғни сөздердің өзгеріп түрленуін жеке жүйе ретінде бөліп қарастыруға болады. Бұл жіктеулердің қай-қайсысы да тіл жүйесіндегі заңдылықтарды анықтау үшін маңызды болып саналмақ. Стилистикада стильдің бірнеше түрге бөлініп, қарастырылуы да жүйелілік принципінен туындайды.

Сонымен, тіліміздегі сөздер қалай болса солай жинақтала салмаған, олар белгілі бір құрылым бойынша жүйеге түскен. Сөздердің белгілі бір заңдылықтар, тәсілдер, формалар бойынша өзгеруі, түрленуі, бір-бірімен тіркесуі, сөйлем құрауы және сөзде тілдің лексикалық, фонетикалық, грамматикалық жақтарының ұштасуы мен олардың бір-бірімен өзара тығыз байланыста болуы белгілі бір жүйе арқылы іске асатындығының көрінісі.

«Тілдік жүйе элементтері бірлігі белгілі бір тәртіпке, ретке келтірілген, бірімен-бірі жалғасып, бірінен-бірі туындап өрбіп, ұлғайып жататын өзектес, өрістес, бірінсіз бірі өмір сүре алмайтын шартты қатынастағы біртұтас бірлік. Өзара бірлікте тұратын салалардың құрылымы жағынан да, атқаратын қызметі, мән-мағы-

налары жағынан да бір-бірінен елеулі өзгешеліктері бар, оның құрамына енетін элементтер белгілі тәртіпте сала-сала, жүйе-жүйе болып, ұсақтары бірлесіп кесек тұлғалар жасап, кесектері өздерінен төменгі элементтерге бөлшектеніп, бір-бірімен сабақтасып жатады» /3,129/. Мәселен, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық қатар, сөзжасамдық парадигматика мен синтагматика, сөзжасамдық үлгі мен қалып, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық мағына, туынды сөз, негіз сөз, екіншілік сөзжасамдық мағына т.б. сияқты негізгі теориялық бірліктер сөзжасамдық жүйелі ұйымдастыруда маңызды рөл атқарады. «Тіл – барлық элементтері бір бүтінді құрайтын жүйе. Ал бір элементтің маңыздылығы тек өзгелермен қолданылғанда ғана айқындалады» /4,146/. Мәселен, сөзжасамдық бірліктердің ішінен сөзжасамдық ұяны алып қарастырайық. «Сөзжасамдық ұя дегеніміз – жаңа сөзжасамдарға негіз болатын, ортақ, өзек мағына қалыптастыратын сөздердің жиынтығы» /5,17/. Сөзжасамдық ұядағы түпкі түбір сөзден басқа сөздердің бәрі түбірлес туынды сөзге жатады. Мысалы, *дау – даула – даулас – дауласу – дауласушы*. Осында бір сөзжасамдық ұядан (*дау* сөзінен) тараған туынды сөздердің (*даула, даулас, дауласу, дауласушы*) мағынасында түпкі түбірдің мағынасы сақталады. Сөзжасамдық ұя – өте күрделі құбылыс. Ол сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тарамдардан құралады. Сондықтан кез келген ұяны осы бірліктердің жиынтығы ретінде сипаттауға болады. Бір сөзжасамдық ұядағы бірінен-бірі туындаған туынды сөздердің барлығы жасалу ретімен бір бағытта, бірінен кейін бірі, бір түзу сызық бойына орналасып, сөзжасамдық тізбек жасайды. Сөзжасамдық тарам да сөзжасамдық ұяның күрделі бірлігі болып табылады. Сөзжасамдық тарам тік қатарда бір түбірден бір сатыда өрбіген туынды сөздерден тұрады.

Тілді жүйе деп тануда тілдік бірліктердің арасындағы байланыстың орны ерекше. Тіл білімінде тілдік қатынастардың негізінен екі типі ажыратылып жүр. Олардың бірі – парадигмалық, екіншісі – синтагматикалық қатынас. ... Бұл қатынастар біріне-бірі қарсы қойылатындықтан, олар бір-біріне перпендикуляр түсірілген екі түзу сызық арқылы белгіленеді де көлденең сызық (→) – синтагматика, тік сызық (↓) – парадигматика деп ұғынылады /6,57/. Бұл тілдік қатынастар сөзжасамдық ұя құрамындағы туынды сөздердің ара қатынасын айқындайды. Сөзжасамдық тізбек құрамындағы туынды сөздердің бірінен-бірі туындап, көлденең ба-

ғытта байланысуын синтагматикалық қатынас білдірсе, сөзжасамдық тарамда туынды сөздердің тік бағытта байланысуын парадигматикалық қатынас білдіреді. Тілдік қатынасты білдіру үшін сөздердің арасында байланыстың болу қажеттігі бір байланыстың тілдік қатынас бола алмайтындығы, яғни синтагматикалық қатынас болуы үшін парадигматикалық қатынастың, керісінше парадигматикалық жүйе болуы үшін, синтагматикалық қатынастың болуы жүйеге тән сипат.

Ауыспалық - тілге тән негізгі заңдылық. Тілдің біртұтас жүйелі құбылыс ретінде жұмсалыуын оның элементтерінің бір-біріне ауысып, бірін-бірі толықтырып отыруынан көруге болады. «Тілдің әрбір деңгейінің өзіне тән жүйесі болуымен қатар, тілдің барлық деңгейлері бір-бірімен белгілі заңдылықпен байланысып жатады» /2,64-65/. Тілдік құбылыстардың өзара ауысып отыруы, түптеп келгенде, тілдің дамуы жүйелі түрде болатындығын аңғартады. Бұл туралы ғалым В.В.Бабайцева: «Переходность это универсальное свойства языка, отражающее взаимосвязь и взаимодействие языковых фактов и скрепляющее их в целостную систему» /1,15/, деп көрсетеді. Ауысулар тілдің ішкі даму жүйесіндегі әр түрлі процестің нәтижесінде болатын құбылыс. Мәселен, морфология деңгейінде болатын ауысуларға сөз таптарының бір-біріне өтуін жатқызуға болады. Олар қалай болса солай ауыса салмайды, белгілі бір заңдылыққа бағынады. Сөз таптарының өзара ауысуларынан тілде жаңа сөздердің жасалуы конверсиялық процесс негізінде орындалады. «Мысалы, зат есімдер құрамындағы субстантивтенген шырай формаларын (*қырат, сызат, дөңес, құмас, бұйрат, шөлейт*), қимыл есім, есімше тұлғаларын (*көсеу, тұсау, шапқы, шалғы, төлеген, сұраған, қайнар және т.б.*), сын есімдер тобындағы адъективтенген қимыл есім, есімше формалары (*бұралқы, жинақы, жүдеу, бедеу, қызу, ағар, қашаған, сүзеген, еріншек, сүріншек және т.б.*), есімдіктер қатарындағы прономиналданған сан есім тұлғасын (*біреу*) және т.б. толып жатқан басқа да фактілерді жатқызуға болады» /7,55/.

Тілдің жүйелігін тек бір деңгей көлемінде

болатын ауысулардан ғана емес, барлық деңгейлердің элементтерінің бір-біріне ауысуынан да көруге болады. Тілдің жүйелі дамуында синтаксис пен лексикологияның арасындағы өзара ауысулардың болуын аңғаруға болады. Тілдің тарихи даму барысында әрі жиі қолданудың нәтижесінде еркін тіркестердің біразы күрделі сөздерге ауысып, сөздік қорды толықтырып жатады. Мысалы «... *аяқкиім* десек, аяққа киілетін қызметіне қатысы болса да, жалпы киім атаулының бір түрін білдіреді. Сол сияқты *теміржол* да темірден жасалғанын, солай аталуына *темір* семасының қатысы барлығын білдірсе де, жалпы *жол* атаулының бір түрін көрсетеді. Сондықтан сыңарлардың арасындағы синтаксистік байланыстар күнгірттеніп, жеке-жеке синтаксистік қызметтері жойылған. Сөйтіп, бір заттың атауы қызметіне көшкен, сөз тіркесі болудан қалған» /8,148/. Әрине, тілдік бірліктердің өзара ауысулары бірден бола салатын құбылыс емес, ұзақ уақыт аралығында болатын үрдіс.

Сонымен, тілдің жүйелі құбылыс ретінде танылуында тілдік бірліктердің арасында болатын ауысу үрдісінің алатын орны ерекше.

1. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка /В. В. Бабайцева. – М., 2000.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., 1993.
3. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. А., 1999.
4. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики //Труды по языкознанию. М., 1977.
5. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). А., 1999.
6. Қалиев Б. Қазақ тілінің көкейтесті мәселелері /мақалалар жинағы/. А., 1997.
7. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері (оқу құралы). А., 2002.
8. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері (ф.ғ.д. ... диссер.). А., 2002.

***

В статье рассматриваются системность и переходность как явления, свойственные для языка, их взаимосвязь и взаимообусловленность, а также приводятся примеры переходности на всех уровнях языка.

***

In article their interrelation and interconditionality are considered системность and transitivity as the phenomena peculiar for language, and also transitivity examples at all levels of language are resulted.